

КОМПЛЕКСНИЙ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД ДО КЛАСИФІКАЦІЇ АРХЕТИПІВ ОСОБИСТОСТІ

Танасійчук Олена Миколаївна
Херсонський державний університет

У статті автор висвітлює різні підходи до систематизації та класифікації архетипів особистості. Піднімається питання щодо неповноти та обмеженості всіх вказаних типологій.

The author highlights the different approaches to systematization and classification of archetypes of personality in this article. Raises the issue of incomplete and limited of all of these typologies.

Постановка проблеми. Сучасний стан людської свідомості та громадянської самосвідомості характеризується втратою загальноприйнятих традицій, правил та норм, що були встановлені раніше. Це період – індивідуальності, коли кожен хоче виокремитися із суспільства. Як результат – втрата сенсу життя, зниження особистісної активності в пізнанні оточуючого світу, ігнорування та виключення загальноприйнятих стереотипів поведінки, починаючи від поведінкових (гендерних) до культурних, часті конфлікти між людьми за рахунок вільної свободи самовираження та вибору, відсутності шаблонів та еталонів поведінки.

Такий стан сучасного суспільства приводить і до зміни архетипів особистості за рахунок значного впливу на колективне безсвідоме. Для емпіричного вивчення проблеми трансформації та структурно-семантичної зміни необхідне комплексне вивчення самого поняття «архетипу» та їх змісту.

У даній статті ми розглянемо основні підходи до визначення та класифікації архетипів в межах комплексного міждисциплінарного підходу. Цією проблемою в психології займалися: Г. Б. Бедненко, Т. Б. Василець, В. В. Козлов, В. І. Лебедько, Дж. Бібі, Дж. Ш. Болен, К. П. Естес, Дж. Кейрси, І. Майерс-Брігс, М. Марк, Е. Нойман, К. Пірсон та К. Г. Юнг; в біологічній площині представлені в поглядах Л. Стейна; в психотерапії активно застосовують Т. Д. Зінкевич-Євстигнєєва, Ю. А. Чекчурин; в літературі - А. Ю. Большакова, Ю. В. Доманський; у філософії – О. М. Щепановська; у культурології - Вдовушкіна Н. С. Погляди на класифікацію архетипів всіх перерахованих авторів представлені в цій статті.

Мета статті - проаналізувати та порівняти різні підходи до визначення поняття «архетип» та його класифікації.

Виклад основного матеріалу. Психологічні теорії. Концепція архетипів бере свій початок ще в Давній Греції. Вона простежуються в ідеях не тільки Сократа, Платона й Аристотеля, але й досить суміжні погляди проявляються в працях Гомера, Геосіда, Есхіла та Софокла, проте в психології поняття архетип було сформовано в межах аналітичної психології К. Г. Юнга. Архетип визначається як універсальна вроджена психічна структура, що складає зміст колективного несвідомого. К. Г. Юнг [9; с. 167] виділив архетипи в окремі групи, на основі уявлення про те, що існує тенденція до персоніфікації безсвідомого. Крім того, вони можуть виступати детермінантами розвитку особистості, оскільки задають сенс життя, етапи життєвого шляху особистості, її загальну структуру та паттерни поведінки. Теорія архетипів К. Г. Юнга формувалася на протязі всього його життя та умовно можливо виділити три етапи становлення: спочатку він звертав увагу та описував давні образи, що подібні до загальноісторичних культурних мотивів, що знаходять своє відображення на протязі всього життя людства. Наступний етап – він описував домінанти – вузлові точки психіки, що притягують енергію та впливають на функціонування особистості. Останній етап пов'язаний з формуванням

поняття архетип у вигляді безсвідомої ідеї. Він окреслив такі архетипи (див. табл. 1).

Таблиця 1

Архетипи за К. Г. Юнгом

Архетип	Характеристика
Аніма	Безсвідома жіноча сторона особистості чоловіка
Анімус	Безсвідома чоловіча сторона особистості жінки
Персона	Соціальна роль людини, що базується на очікуваннях суспільства та навчанні в ранньому віці
Тінь	Безсвідома протилежність персони
Самість	Втілення цілісності та гармонії, регулюючий центр особистості
Мудрець	Персоніфікація життєвої мудрості та зрілості
Бог	Кінцева реалізація психічної реальності, спроектована на зовнішній світ

У «Символах трансформації» К. Г. Юнг зазначає, що стародавні люди вбачали в жінці прояви чотирьох іпостасей: Єви (імпульсивність, інстинктивність), Софії (мудрість), Олени (емоційність) або Марії (чесність, благодійність); у чоловіках – архетип Царя, Воїна, Мага та Закоханого. Це означає, що особистісну реалізацію розглядали через архетипи, які відображали Аніму / Анімус, тобто архетипний конструкт інтраперсонального несвідомого. Жінку розуміли або як істоту вищу за чоловіка, як образ душі, наділяючи її якостями персоніфікованого знання або вищих чеснот, і тоді жінка була Софією або Марією, або її розглядали як істоту нижчу за чоловіка, як інстинктивне та надмірно емоційне створіння, і тоді вона втілювала в собі Єву чи Олену. В своїх нижчих формах жінка наділялася такими якостями: звабниця, невірна, лицемірна «вічна жіночність», що затягує чоловіка у вир, в той же час, загадковістю і таємничістю, в чому проявлявся аспект сирени, що відводить чоловіка в бік від прогресу, еволюції та аспект води, таємниці, безодні [8, с. 38].

Із сучасних дослідників, В. В. Козлов вважає, що поділ Аніми / Анімуса на чотири типи є недостатнім, а кожна архетипна реалізація Аніми / Анімуса має три аспекти і способи маніфестації, що в психології буддизму позначені як

сатьва (врівноважений, світлий, духовний початок), раджас (жвавий, діяльний початок) й тамас (інертний, темний, деструктивний початок). Таким чином, можна виділити дванадцять можливих маніфестацій архетипу. Автор виділяє чотири архетипи Анімусу: архетип Закоханого, Мага, Воїна та Царя. Для Аніми є можливим реалізація в таких архетипах як Еви, Олени, Софії або Марії [4, с. 186].

Ідеї К. Г. Юнга були використані в роботах Дж. Кембела, Е. Ноймана, С. Біркхойзер-Оєрі та інші, що використовували аналітичні методи для осмислення людської індивідуальності через вивчення казок та міфів. Так, Е. Нойман вивчаючи становлення свідомості через архетипні стадії розвитку виділяє дві функції: інтроверсію та екстраверсію – на основі яких виділяє такі архетипи як: архетип Великої матері, Великого батька, героя, тіні, аніми та анімуса. Крім того, на базі типології К. Г. Юнга була розроблена типологія І. Майерс-Брігс, Дж. Кейрси, що в подальшому, стимулювали створення діагностичних інструментарії для визначення типів особистості, на основі співставлення закладених в основі інструментарію індивідуальних характеристик.

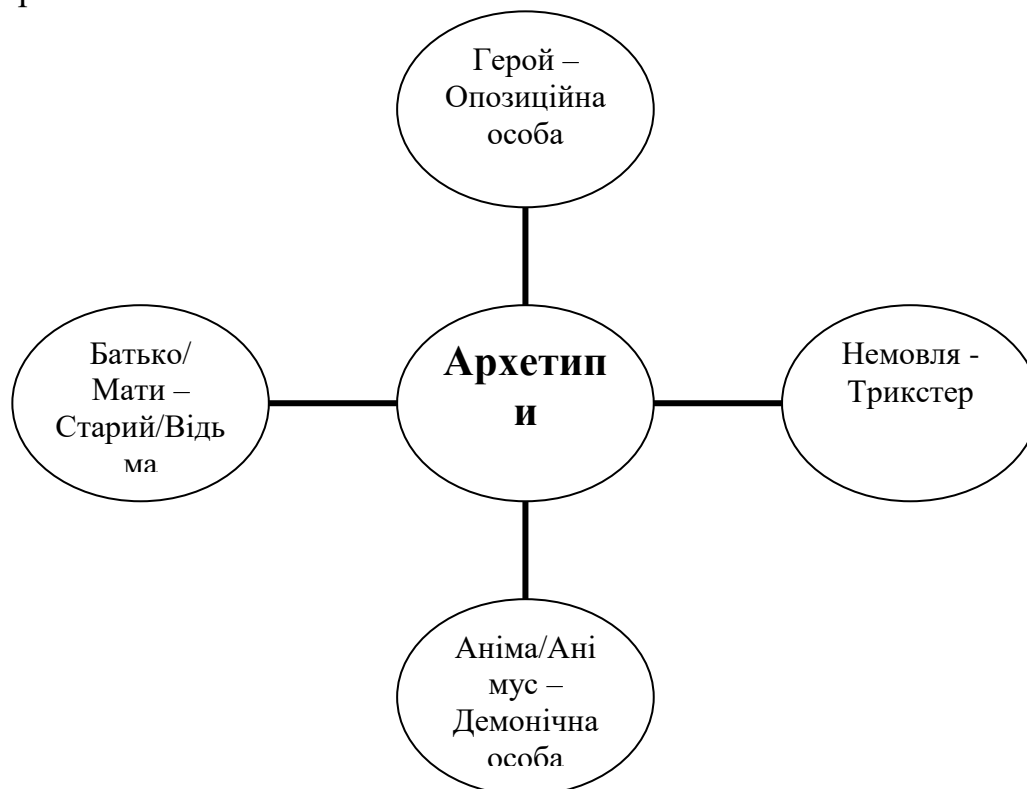


Рис. 1 - Типологія архетипів Дж. Бібі

Найбільш структурованою є типологія архетипів Дж. Бібі, який виділив вісім архетипів на основі принципу протиставлення свідомого та безсвідомого, тобто те, що усвідомлюється людиною в безсвідомому має свою протилежність (див. рис. 1).

За типологією Дж. Бібі протиставляються такі архетипи: герой – опозиційна особа; аніма / анімус – демонічна особа; батько / мати – старий / відьма; немовля - трикстер. Тобто, якщо формувати в термінах аналітичної психології, Дж. Бібі поділяє особистість на два основних архетипа: персону та тінь – кожен з яких реалізується через чотири менших архетипи.

Ще одна оригінальна модель архетипів була розроблена К. Пірсоном та М. Марком [6, с. 42], які розглядають архетипи через категорію мотивації. Ними також був розроблений опитувальник «12 архетипів». В чотирьох квадратах, що знаходяться на перетині двох осей – Стабільність / Майстерність та Приналежність / Незалежність виділяють чотири групи архетипів (див. табл. 2), що є найбільш важливими для виконання чотирьох базових людських потреб.

Таблиця 2

Співвідношення функцій та видів архетипів за К. Пірсоном та М. Марком

Мотиваційні осі	Види архетипів
Незалежність, реалізація	Шукач, Наївний, Мудрець
Ризик, майстерність	Герой, Бунтар, Маг
Приналежність, задоволення	Гарний хлопець, Коханець, Блазень
Стабільність, контроль	Дбайливий, Творець, Правитель

У кожного архетипі К. Пірсон та М. Марк виділяють декілька рівнів та тіньовий аспект. При цьому, автори зазначають, що архетипи мають позитивну та негативну сторони, можуть робити життя індивіда більш насиченим, або активізувати тіньову сторону особистості. Найбільш часто саме ця класифікація використовується в маркетингу та рекламі.

Однією з найвідоміших сучасних дослідниць жіночих архетипів є юнґіанський аналітик Клариса Пінкола Естес. Її концепція розвитку особистості жінки полягає в тому, що жінка, проходячи через різні ступені ініціації, прямує до Самості, тобто своєї ідеальної жіночності. На жаль, цей процес має багато перешкод через те, що сьогодні втрачені ритуали ініціації юних дівчат старшими жінками, як відмічає, К. П. Естес. Але цю функцію ще зберігають казки, міфи, легенди. Вони є прототипом постаті Мудреця, що підказує дівчині яким шляхом йти, який з духовних скарбів ще треба набути їй на своєму життєвому шляху. З точки зору К. П. Естес, архетипи можуть на короткий термін втілюватись в особистості дівчини, викликаючи божественні переживання, але жодна дівчина не може постійно втілювати в собі один-єдиний архетип. Архетип – недосяжний для людини ідеал, «зірка, що вказує шлях», але її ніколи не досягти. Омана полягає в тому, що дівчина доводить себе до виснаження, намагаючись відповідати вимогам певного архетипу.

Європейська культура багато в чому завдячує античній картині світу, у зв'язку з чим важливо розглянути концепцію професора психіатрії та юнґіанського аналітика Дж. Ш. Болен. Джин Шинода Болен, займаючись вивченням давньогрецької міфології, виявила в ній сім важливих для греків богинь, і, відповідно, сім основних жіночих образів. Це Артеміда, Афіна, Гестія (Веста у римлян), Гера, Деметра, Персефона, Афродіта. Кожна з богинь уособлює певний жіночий архетип. Так, Артеміда втілює в собі архетип Сестри (може бути суперницею для свого чоловіка, тому що переконана феміністка). Афіна – незаймана богиня, виражає архетип Дочки батька, бо є правою рукою Зевса. Гестія – це архетип Мудрої жінки, що несе в собі знання мудреця – відлюдника, є жрицею домашнього вогнища. Деметра – архетип Матері, для неї найважливішим є її дочка. Персефона втілює в собі архетип Дитя (Дочки своєї матері), це інфантильне створіння, що повністю підкоряється матері та чоловіку. Нарешті, найвідоміша давньогрецька богиня Афродіта, втілює архетип Коханки, чуттєвої та творчої особистості, що присвячує своє життя пошуку нових вражень, самовдосконалюється шляхом

любові. Дж. Ш. Болен стверджує, що ці богині дуже відрізняються одна від одної і є антагоністичними. Це може прояснити природу внутрішньо-особистісних конфліктів сучасної жінки, яка намагається зробити місцем творчості одночасно сім'ю та професійну діяльність. Грецькі богині втілюють собою взірць жінки патріархального суспільства. Тому, на думку дослідниці, деяких з них, наприклад Геру, Деметру, Персефону можна назвати вразливими з точки зору сучасних вимог до жіночої самореалізації [10, с. 32].

При визначенні чоловічих архетипів Дж. Ш. Болен визначає «бінокулярний» погляд. Автор виділяє такі чоловічі архетипи: Зевс – архетип влади та волі; Посейдон – архетип емоцій та інстинктів; Гадес – символ без свідомого; Аполлон – постає як законодавець та стрілець; Гермес - посланець, хитрун, мандрівник; Арес – воїн, танцівник, коханець; Гефест - ремісник, винахідник, затворник; Діоніс - містик, коханець, мандрівник [11, с. 24]. На сучасному етапі ці погляди підтримує Г. Б. Бедненко, проте вона виділяє ще таку рольову жіночу позицію як Геката - сваха, жартівниця, чаклунка і посередниця; містичний початок.

З сучасних дослідниць, ми можемо зазначити наукову розробку Василець Тат'яни Борисівни [2, с. 28], яка запропонувала наступну класифікацію чоловічих та жіночих архетипів (див. рис. 2).

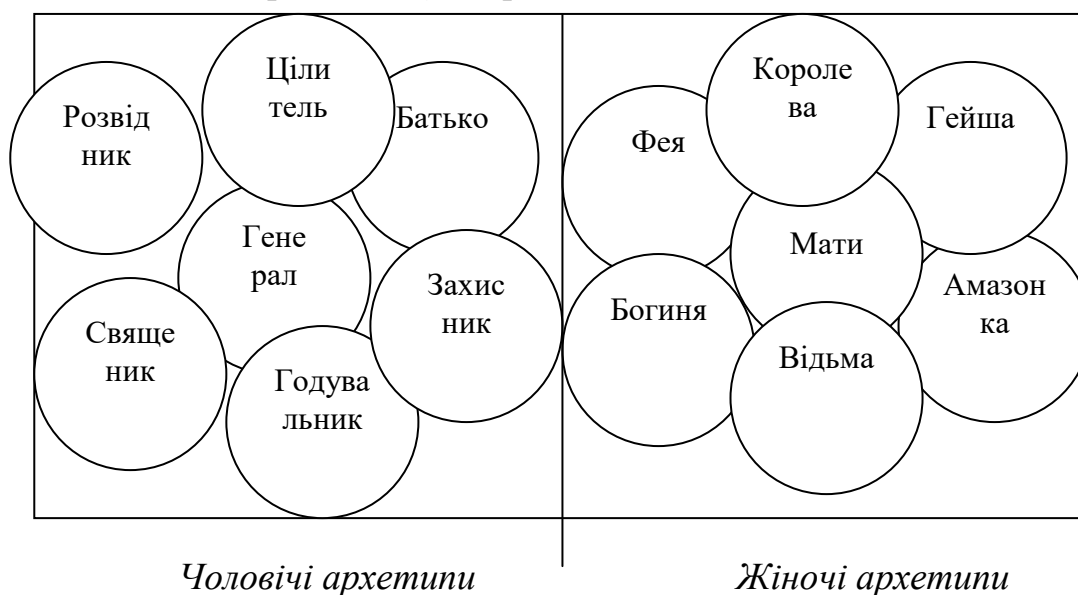


Рис. 2 - Типологія архетипів за Т. Б. Василець

За Т. Б. Василець кожна жінка та чоловік уособлює в собі сім архетипів, що змінюються на протязі життя та з розвитком особистості.

Важливо зазначити типологію архетипів, яка, на нашу думку, є найбільш повною на сьогоднішній день. В. І. Лебецько розробив таку схему:

1. Власне архетип (в юнгіанському розумінні): Самість, Тінь, Аніма і Анімус.

2. Архетипний образ:

а) неперсоніфікований архетипний образ: Герой, Воїн, Трикстер, Жертва, Мудрий Старець;

б) персоніфікований міфологічний архетипний образ: Гермес, Діоніс, Афродіта, Ізіда, Сварог, Матір Лада та ін. (сюди ж відносяться не тільки боги і титани всіх пантеонів, але й генії, музи, духи і стихії);

в) персоніфікований літературний архетипний образ (перевірені часом образи класичного мистецтва): Гамлет, Лір, Печорін, Шацький, Фауст, Дон Кіхот, Тетяна Ларіна, Соня Мармеладова та ін.;

г) персоніфікований історичний архетипний образ (історичні діячі, що стали прообразами певного типу якостей): Клеопатра, Наполеон, Олександр Македонський, Жанна д'Арк, Валерія Мессаліна, Коперник та ін.

3. Архетипний символ: Аркан, Таро, Руна та ін.

4. Архетипний сюжет - зустрічається в житті більшості людей сюжетна лінія, яка базується на міфі, класичному літературному чи казковому сюжеті, а також сюжетах, повторюваних в історії.

5. Архетипний дискурс:

а) архетипна метафора (спеціально вибудований дискурс, який базується на архетипному сюжеті чи досвіді фахівця, який працює з конкретною ситуацією, фрагмент класичного або наукового тексту, узагальнюючий певний досвід безвихідних ситуацій).

б) архетипне поняття: Анти-Едіп, Матриця щільності, Жертовна криза, Воїн Пота (Люті, Блиску), Потік Життя та ін. [5, с. 91].

Біологічний підхід. Л. Стейн зробив припущення, що кожній архетипній структурі відповідає тільки одне «призначення». Л. Стейн порівняв архетипи, такі як: анімус і аніма, тінь і персона та знайшов різницю, яка відображає перехресність цих понять. Він говорив, що «структурні площини, які дозволяють окремим елементам об'єднуватися в пари протилежностей архетипів, що співвідносяться один з одним, і їх співвідношення є телеологічним і слугує на користь людини». Крім того, Л. Стейн доводив існування архетипів на біологічному рівні. Він зазначає, щоб стало можливим виживання організму при дії на нього небезпечних факторів необхідно розпізнати елементи, що не стосуються самого організму, а далі органічна система застосовує превентивні заходи, захисні, адаптивні або залишає стимул без відповіді. Зовнішній небезпечний для організму фактор приводить до дії інформацію, що закладена в ДНК, яка передається із покоління в покоління. Всі терміни, зазначає Л. Стейн, що використовуються для передачі такої інформації, а саме: шаблони, гени, ферменти, гормони, каталізатори, соціальні гормони – всі ці поняття подібні архетипам.

Психотерапевтичний підхід. Серед нових класифікацій слід зазначити погляд Чекчурина Юрія Анатолійовича, який розглядає архетип в рамках терапевтичного підходу НЛП та зазначає, що архетип можна розглядати як: систему цінностей і переконань; взаємодоповнюючі ролі в асиметричному рапорті; паттерни мета-повідомлень у взаєминах і ставлення до світу; фази проходження Шляху Героя (Чарівної Казки). Архетипи умовно розподіляються на чотири групи за різними критеріями.

Таблиця 3

Класифікація архетипів за Ю. А. Чекчурінім

<p>Самість, влада Господар, Господиня (Король, Корольова) <i>Тінь:</i> Людожер, Жахлива Мати</p>	<p>Сила Воїн, Мисливиця <i>Тінь:</i> Вбивця, Амазонка</p>
<p>Ідеали (Божественне дитя) Принц, Принцеса <i>Тінь:</i> Бродяга, Паскудне Дівча</p>	<p>Любовь, Мудрість Шут (Трикстер), Жриця <i>Тінь:</i> Чорний Маг, Відьма</p>

В рамках комплексної казкотерапії архетип визначається як базова матриця, «первинний зразок», фундаментальний механізм, який проявляє себе незмінним протягом багатьох століть. Змінюються культурні декорації, покоління, цивілізації, а дії архетипів залишаються незмінними. Була розроблена власна класифікація архетипів та архетипних сюжетів. Універсальні архетипи складають сюжетну основу будь-якої історії, візерунка долі кожної людини. У них зашифровані базові ідеї розвитку людини, основні уроки, життєві цінності. Універсальні архетипи допомагають описати, інтерпретувати типове явище більш чітко, знайти шлях вирішення важкої ситуації. Універсальні архетипи - загальні інструменти для опрацювання ситуацій. Для більш точного дослідження ситуацій і терапії використовуються чоловічі і жіночі архетипи, сюжети відносин. Універсальні архетипи в комплексної казкотерапії діляться на дві групи (див. табл. 4):

- 1) «споглядальні» архетипи (використовуються для більш глибокого розуміння сенсу поточної ситуації);
- 2) «драматичні» архетипи (відображають механізми очищення, опрацювання внутрішньоособистісних конфліктів) [3, с. 52].

Таблиця 4

Основні архетипи за Зінкевич-Євстігнєєва Т. Д.

Назва архетипу	Група, до якої відноситься	Призначення архетипу
Дорога	споглядальні	Сформувати ставлення до життя як безперервної Дороги; немає безвихідних ситуацій.
Держава	споглядальні	Підтримувати порядок у матеріальному, соціальному та внутрішньому світі.
Творець	споглядальні	Формувати ідеї для творення нового
Помічник	споглядальні	Підтримувати відчуття присутності й зовнішньої допомоги
Сезонність	драматичні	Підтримувати органічний природний порядок речей
Авгієві конюшні	драматичні	Формувати і підтримувати стійку потребу до чистоти і неприйняттю бруду у всіх її проявах

Основні архетипи за Зінкевич-Євстігнєєва Т. Д.

Тіло болю	драматичні	Сформувати стійкий антагоністичний злу внутрішній механізм; силу розрізняти зло перемагати його.
Добре серце – холодне серце	драматичні	Сформувати дбайливе ставлення до життя, власної душі, індивідуальності; зміцнювати цінність Любові.
Роздоріжжя	споглядальні	Зберігати інформацію про інваріантність виборів і можливостей
Божественне вим'я	драматичні	Зберігати джерела енергії, дбайливо до них ставитися

Філософський підхід. Важливо відмітити внесок філософів у розробку цієї проблеми. Щепановська Олена Михайлівна на основі генетичного аналізу та відповідно до етапів соціально-історичного розвитку такі базові архетипи як: море-мати – символізує природний процес народження; небо-творець – універсальний образ Бога; боги землі, часу та долі; громовик як цар богів – символізує творчу функцію Бога; Боги підземного світу, худоби та багатства; культурні законодавці і божественний коваль; Боги рослинності; солярні божества і міфічні герої; божества місяця і міфи про безсмертя; Бог мови, рахунки і письма, трикстер і божественні близнюки як міфологеми порушників табу; піднесення головного жіночого божества - богині любові і краси, ранкової зірки Венери; військовий ватажок богів як ідеальний вождь [7, с. 15].

Культурологічний підхід. Вдовушкіна Наталя Сергіївна розробила авторську класифікацію архетипів в рамках культурології. У культурному просторі виділено три основні групи архетипів: 1) осьові архетипи, основною функцією яких є зв'язок герменевтичних сфер розуміння і псевдорозуміння (Герой, Аніма / Анімус); 2) векторні архетипи, генеруючі й акумулюючі нові сенси речей (Річ, Тінь, Гість); 3) консолідуючі архетипи, які об'єднують сенси речей і зберігають стійкість культури (Велика Мати, Дух, Дитя). Окрему групу архетипів складають «хаотичні» архетипи (деструктивні, Дракон, Інший, Самість), розташовані поза культурного простору і володіють

складноорганізованою структурою. Всі архетипи утворюють особливий архетипний простір. Його перетином з семіотичним простором культури є семіопсихологогемний підпростір культури.

Літературний підхід. А. Ю. Большакова виділяє кілька значень «архетипу» як літературної категорії: письменницька індивідуальність (наприклад про Пушкіна вчені говорять як про «архаїчного архетипу поета»); «Вічні образи» (Гамлет, Дон-Жуан, Дон Кіхот); типи героїв («матері», «дитя»); образи - символи, часто природні (квітка, море) [1, с. 172].

Ю. В. Доманський, проаналізувавши ряд творів, виділив наступні типи функціонування архетипних значень в літературі: збереження базового змісту архетипу; домінування одного значення архетипу в творі; інверсія архетипного значення мотиву як показник неординарності персонажа; інверсія архетипного значення мотиву як показник відступу від універсальних моральних цінностей; поєднання різних архетипних значень в оцінках одного персонажа.

Виклад емпіричного матеріалу. У дослідженні приймало участь 104 людини, з яких 63 дівчини та 41 юнак, віком від 19 до 25 років. Вибір вікової групи є доцільним, оскільки саме в цей період відбувається остаточне формування самосвідомості особистості, її світогляду, ціннісних установок, особистісних спрямувань. Базою для дослідження виступали студенти Херсонського державного університету за власним бажанням. Для дослідження використовувалася авторська проєктивна методика «Мій особистий архетип» з метою визначення домінуючого архетипу особистості.

Було емпірично встановлено, що для чоловічої вибірки є характерними такі архетипи як: анімус, міфологічна істота, тварини, абстрактні предмети, природні явища, конкретні предмети, збірні команди. Для жіночої – анімус, аніма, міфологічна істота, тварини, абстрактні предмети, природні явища, конкретні предмети, збірні команди.

Хочемо звернути увагу на те, що кожен з представлених архетипів має свій еквівалент у різних концепціях, наприклад, архетипи Аніма / Анімус, представлені та розроблювалися в концепції К. Г. Юнга та його послідовників,

міфологічні істоти відповідають уявленням Дж. Ш. Болен про богів та богинь, що є у кожному з нас, коли збірні команди є ознакою того, що людина черпає сили з колективного безсвідомого, про його тісний зв'язок з колективними архетипними образами (також в рамках теорії архетипів К. Г. Юнга). Тобто, можна говорити про недосконалість та однобічність існуючих класифікацій та типологій архетипів на основі представлених емпіричних даних та поставити питання щодо необхідності розробки більш досконалих типологій або компонування вже існуючих.

Висновки. Ми розглянули існуючі типології та класифікації архетипів. Кожна з них відрізняється за виділеними критеріями для класифікації, основними виділеними архетипами. Така розмаїтість та різнобічність класифікацій, відсутність єдиної загальноприйнятої системи є доказом наявності проблеми невизначеності в теорії архетипів та є підтвердженням факту необхідності подальшої розробки та її вдосконалення, що і є *перспективами подальшого дослідження.*

Література:

1. Большакова, А. Ю. Литературный архетип [Текст] / А. Ю. Большакова // Литературная учёба. — 2001. — № 6. — С. 171.
2. Василюц, Т. Б. Мужчина и Женщина – тайна сакрального брака / Т. Б. Василюц. - СПб. : Речь, 2010. – 286 с.
3. Зинкевич-Евстигнеева, Т. Д. Мастер сказок. 50 сюжетов в помощь размышлениям о жизни, людях и себе для взрослых и детей старше семи лет - СПб. : Речь, 2011. — 128 с.
4. Козлов, В. В. Гендерная психология : учеб. пособие / В. В. Козлов, Н. А. Шухова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2008. – 228 с.
5. Лебедько, В. И. Архетипическое исследование сновидений / В. И. Лебедько, Е. Е. Найденов, А. Н. Исьёмин. – К. : Бахрах-М, 2008. - 240 с.
6. Марк, М. Герой и бунтарь. Создание бренда с помощью архетипов / Маргарет Марк, Керол Пирсон ; пер. с англ. О. В. Домнина, О. К. Сухенко. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
7. Щепановская, Е. М. Систематизация архетипов мировой мифологии: генетический метод [Текст] / Е. М. Щепановская // Обсерватория культуры. – 2011. - № 4.– С. 124-132.
8. Юнг, К. Г. Символы трансформации / Карл Густав Юнг ; пер. А. А. Спектор. – М. : АСТ МОСКВА, 2008. – 731с.
9. Юнг, К. Г. Архетипы колективного несвідомого. Психологічні типи. Вибрані праці з аналітичної психології [Текст] / К. Г. Юнг // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К. : Довіра, 1993. – С. 167-179.
10. Bolen, J. Goddesses in Everywoman / J. Bolen. - S.F. : Harper&Row, 1999. – 309 p.
11. Bolen, J. Gods in Everyman / J. Bolen. - S.F. : Harper&Row, 2008. – 309 p.